

מנחם מור

משומרון לשכם

העדה השומרונית בעת העתיקה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל

מנחם מור

משומרון לשכם

העדה השומרונית בעת העתיקה

מנחם מור

משומרון לשכם

העדה השומרונית בעת העתיקה

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכז המערכת: מעין אבינר-רבנון

עריכת הלשון: ישראל רונן

התקין והביא לדפוס: יצחק כהן

ספר זה ראה אור בסיוע

משרד החינוך והתרבות
הפקולטה למדעי הרוח, רשות המחקר
והקתדרה ע"ש וולפסון באוניברסיטת חיפה

מסת"ב 9-182-227-965 ISBN

מספר קטלוגי 185-498 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ג

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 2003

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

מוקדש בהוקרה רבה
לילדי
אלון, כרמית ואמיר

תוכן העניינים

9	פתח דבר
17	פרק ראשון: מוצא השומרונים
33	פרק שני: שומרונים ויהודים בתקופה הפרסית
54	פרק שלישי: שומרונים, יהודים ואלכסנדר מוקדון
69	פרק רביעי: הקמת המקדש השומרוני על הר גריזים
95	פרק חמישי: 'גוי נבל הדר בשכם' – שומרונים ויהודים במהלך המלחמות הסוריות (המאה השלישית לפסה"ג)
103	פרק שישי: השומרונים בתקופת גזירות אנטיוכוס
123	פרק שביעי: השומרונים ויוחנן הורקנוס
150	פרק שמיני: השומרונים בתקופת השלטון הרומי (63 לפסה"ג – 70 לסה"ג)
163	פרק תשיעי: השומרונים בפרק הזמן שבין מרידות היהודים (70–132 לסה"ג)
172	פרק עשירי: השומרונים ומרד בר-כוכבא
184	פרק אחד-עשר: השומרונים במאה השנייה לסה"ג
199	פרק שנים-עשר: השומרונים בתקופת השלטון הנוצרי
208	פרק שלושה-עשר: מרידות השומרונים
225	נספח לפרק שלושה-עשר: מקורות למרידות השומרונים
235	סוף דבר
239	ביבליוגרפיה וקיצורים
339	מפתחות

פתח דבר

העדה השומרונית, המונה כיום 645 נפשות (נכון ליום 1.1.2003), מפוצלת בין שני מרכזים: האחד המרכז שבו הם גרים בחמישים השנים האחרונות, בחולון; והאחר בשכם, מרכזה העירוני ההיסטורי של העדה. אוכלוסייה זו היא שריד של עדה שבימי תפארתה בתקופה הביזנטית מנתה אולי כמיליון נפש.¹ ואולם מספר השומרונים הלך ופחת במשך השנים, במהלך חילופי השלטון בארץ-ישראל, וכתוצאה של האירועים הרבים שהתחוללו באזור, שבחלקם לקחו השומרונים חלק פעיל, ובחלקם היו קורבן עקיף למדיניותם של שליטים ששלטו בארץ-ישראל.

למרות מספרם המצומצם של השומרונים זוכה העדה לתשומת לב רבה במחקר המודרני. חוקרים רבים עוסקים בשומרונים ובמיגוון עשיר של נושאים: היסטוריה, ארכיאולוגיה ואומנות, ספרות, תפילה ופיז, פולקלור, לשון, מוזיקה ורפואה.² ספרנו עוסק בהיסטוריה המדינית והחברתית של העדה השומרונית ומקיף סוגיות שונות בתולדותיה בעולם העתיק – עיון בתקופה של כאלף שנים – מראשיתה של העדה ועד לכיבוש ארץ-ישראל בידי המוסלמים בשנת 640 לסה"נ.

לפיכך, לימוד תולדות העדה מחייב עיסוק במקורות שונים ומגוונים, שנכתבו בשפות שונות ובמקומות שונים. ספרות המקרא, ובעיקר ההיסטוריוגרפיה המקראית: מלכים ודברי הימים וספרי עזרא ונחמיה; וספרי הנבואה: ישעיהו, חגי, זכריה ומלאכי. הספרות החיצונית (האפוקריפית והפסאודאפוגרפית): בן סירא, מקבים א ומקבים ב, צוואות השבטים, ספר היובלים ועוד; ויוסף בן מתתיהו, אשר תיאר בשפה היוונית את השומרונים ואת יחסיהם עם היהודים ועם הכובשים הזרים ששלטו בארץ-ישראל בתקופת הבית השני, עד חורבן המקדש בשנת 70 לסה"נ. מקורות חז"ל לסוגיהם מהווים גם הם מקור מידע עשיר על פרשיות שונות הקשורות בתולדות השומרונים.

אצל סופרים יווניים ולטיניים מוצאים אפיוזות מתולדות השומרונים, השזורות במסגרת רחבה יותר של אירועים המתוארים בחיבוריהם; לדוגמה: הסופר הלטיני קורטיוס רופוס כתב ככל הנראה באמצע המאה הראשונה לסה"נ את קורות מסע אלכסנדר הגדול, ותוך

1 על קשיים הנלווים לדמוגרפיה השומרונית ראו: אבי-יונה, מרידות השומרונים, עמ' 126, הערה 8; הג"ל, בימי רומא וביזאנטיון, עמ' 175–176. על בעיות וקשיים כלליים באומדן אוכלוסייה בתקופה הנידונה ראו: ספרא, האוכלוסייה בארץ-ישראל, עמ' 277–305.

2 ראו בסוף הספר את הביבליוגרפיות הכלליות בענייני שומרונים.

כדי תיאור המצור שהטיל אלכסנדר על עזה הוא ציין בקצרה את התקוממות השומרונים נגד הנציב המקדוני באזור.

תולדות העדה השומרנית שזורים גם במקורות נוצריים מגוונים מתקופות שונות, ובהם גם כתבי אבות הכנסייה; למשל בהיסטוריה הכנסייתית שכתב במאה הרביעית לסה"נ אוסביוס, בישוף קיסריה, או בכתבי קירילוס מסקיתופוליס, נזיר מן המאה השישית שכתב הגיוגרפיה, כלומר ביוגרפיות של קדושים, של שבעה נזירים חשובים שפעלו בארץ הקודש.

מקורות מסוג אחר הן הכרוניקות, למשל הכרוניגרפיה של יוהנס מאלאלאס בן המאה השישית, או החיבור מאת מחבר אנונימי מן המאה השביעית, המכונה: 'הכרוניקון פסחאלה', כרוניקה של תולדות העולם מבריאתו ועד לשנת 629 לסה"נ. מידע על השומרונים מוצאים גם בחיבורו של ההיסטוריון פרוקופיוס מקיסריה, שכתב ספרות חילונית שהתמקדה בקיסר יוסיניאנוס.

הסתייעתי כמובן במקורות שומרוניים, המתארים את תולדות העדה מנקודת מבט שומרנית, ואותם עימתי ואימתי עם המקורות האחרים העוסקים באותם נושאים ואירועים. הקושי העיקרי בשימוש בכרוניקות השומרניות הוא היותן מאוחרות בהרבה לאירועים המתוארים בהן. יש בהן שנכתבו בין המאה השתים-עשרה למאה הארבע-עשרה, ואף המשיכו להיכתב לאחר מכן. התולידה, למשל, נתחברה במאה השתים-עשרה, ובתקופות מאוחרות היא הוסיפה להיכתב ולתעד את תולדות השומרונים עד לשנת 1856;³ או 'כרוניקת אדלר', המתארת את תולדות השומרונים עד לשנת 1899.⁴ בכתיבת הספר נעשה שימוש גם במגוון מקורות ארכיאולוגיים, למשל: ממצאי החפירות בהר גריזים ובניאפוליס;⁵ כתובות, לדוגמה הכתובת מדלוס;⁶ מטבעות שומרוניים,⁷ פאפירוסים,⁸ וממצאים אחרים שתורמים מידע ישיר או עקיף לתולדות השומרונים.

קושי בסיסי בעיון בתולדות השומרונים עולה מן המקורות – כיצד להגדירם? המונחים: עם, כת, עדה, יהודים או לא-יהודים – כל אלה משמשים מצע לדיונים נרחבים במחקר המודרני בשאלת הגדרתם ומהותם של השומרונים.⁹

- 3 ראו: פלורנטיין, התולדה.
- 4 על הכרוניקות השומרניות ראו: ספראי, השומרונים, עמ' 255, הערה 9; סטנהאוז, כרוניקות שומרניות, עמ' 218–265.
- 5 ראו: מגן, שכם (ניאפוליס); על החפירות בהר גריזים ראו: מגן, עיר מבוצרת בהר גריזים; הנ"ל, המתחם המקודש; הנ"ל, עיר מקדש.
- 6 ברינו, הישראליים בדלוס; קראבל, עדות חדשה על תפוצה שומרנית.
- 7 משורר וקידר, מטבעות שומרון מהמאה ה' לפסה"ג – גירסה שנייה; הנ"ל, מטבעות שומרון.
- 8 גרופ, פאפירוסים שומרון; גרופ, מסמכי ואדי דליה; קרוס, פאפירוסים שומרון.
- 9 ראו: אגר, יוספוס פלאביוס והשומרונים; הנ"ל, יוספוס פלאביוס והשומרונים (ספר).

בין הדיונים הכלליים בתופעת הכיתות אזכיר את ספרו של אלברט באומגארטן על פריחתן של הכיתות היהודיות בתקופת המקבים. הוא הגדיר באופן הרחב ביותר את הכיתות השונות ביהדות בתקופת הבית השני וטען שכל פרישה היא ראשיתו של תהליך כיתתי. אך למרות הגדרה רחבה זו הוא לא כלל בין הכיתות בתקופת הבית השני את השומרונים, לצידם של הפרושים, הצדוקים והאיסיים, אנשי קומראן, הפילוסופיה הרביעית ותומכיו של יוחנן המטביל, וזאת לטענתו משום שפרישת השומרונים קדומה היא ולכן אינה יכולה להיכלל בהגדרה דלעיל.¹⁰

בביקורת מקיפה דוחה איתמר גרינוולד את הגדרתו של באומגארטן. לדעתו, לא כל קבוצה פורשת היא כת. בעיניו "הכיתיות היא תופעה חברתית במהותה המציגה עמדה אידיאולוגית קשוחה ומתבטאת במעשים ייחודיים הקובעים גבולות בלתי עבירים כמעט". לכן, לדעת גרינוולד, "גבולותיה של כת ניכרים בכך שהם גבוהים ובלתי חדירים כמעט... דווקא הגורם של שלילת המעבר ומניעת הכניסה הוולונטארית אל הכת הוא המאפשר את ראייתה של קבוצה כלשהי ככת".¹¹ לאור ביקורתו של גרינוולד אפשר לומר שהשומרונים הם קבוצה דתית, כלומר עדה, ולפיכך העדפתי בספרי להגדירם עדה; משמע, אני רואה בהם קהילה בעלת ייחוד תרבותי, דתי וחברתי, ואיני רואה בשומרונים לא כת ולא עם. ההגדרה עדה הולמת, לדעתי, את המידע על השומרונים כפי שיבוא לביטוי בהמשך הספר.

הפרק הראשון בספר עוסק במוצאה של עדת השומרונים. נסקרים בו מכלול המקורות, המחקרים והפרשנויות שמהם אפשר ללמוד על ראשיתה של העדה השומרנית. במהלך פרק זה נידונים השינויים הדמוגרפיים שהתרחשו בממלכת ישראל לשעבר מאז חורבנה בשנת 720 לפסה"נ ועד לראשיתה של שיבת ציון בשנת 538 לפסה"נ – אז אפשר אולי להבחין לראשונה בישות חדשה שהתפתחה בממלכת הצפון לשעבר וראתה את עצמה בעלת דת דומה לזו של תושבי ירושלים.

הפרק השני מוקדש למערכת היחסים שהתפתחה בין הישות החדשה הזאת, השומרונים, לבין תושבי ירושלים ו"שבי ציון", שחזרו מבבל עם אידיאולוגיה דתית שונה מזו שנוצרה במשך השנים בארץ-ישראל. המתח בין הגורמים הללו והמאבקים ביניהם בולטים בתקופה הפרסית, כשראשי היהודים, עזרא ונחמיה, מנהיגים מאבק דתי-אידיאולוגי לדחיית השומרונים.

הפרק השלישי מתמקד בתקופת המעבר שבין התקופה הפרסית לתקופה ההלניסטית, שהחלה עם כיבוש ארץ-ישראל בידי אלכסנדר מוקדון. יחסיו של אלכסנדר עם השומרונים ועם היהודים והיחסים שבין השומרונים ליהודים הם נושא הדיון בפרק זה,

10 ראו: באומגארטן, פריחת הכיתות, עמ' 11 הערה 29.

11 ראו: גרינוולד, לבעיית הכיתיות, עמ' 179, 181, 182.

וברקע היחסים הללו עומד הפולמוס על המקום הנבחר לעבודת ה' – הר גריזים מול הר מוריה – פולמוס שהביא לבניית המקדש השומרוני על הר גריזים.

הקמת המקדש השומרוני על הר גריזים היא נושא מרכזי בתולדות השומרונים. השומרונים טוענים שהם מעולם לא הקימו מקדש וכי הר גריזים כולו נחשב בעיניהם למתחם מקודש שבו הם מילאו את כל חובותיהם הפולחניות. במשך תקופה ארוכה זכתה טענה זו לאישור ארכיאולוגי, כלומר אי-גילוי של המקדש בחפירות מסודרות נתפרש בעיניהם כראיה לכך שהמקדש מעולם לא נבנה והוא בעצם פרי דמיונו של יוסף בן מתתיהו. במרכזו של פרק ד עומד אפוא הדיון בשאלת המקדש השומרוני לאור המחקר המודרני ולאור הממצא הארכיאולוגי החדש, שהעלה כמה סימנים לקיומו של המקדש השומרוני.

במוקד הדיון בפרק ה – השפעת המאבקים בין התלמים לבין הסלווקים על השליטה בארץ-ישראל, במהלך המלחמות הסוריות במאה השלישית לפסה"נ, על תושבי הארץ במצב של חוסר ודאות שנוצר בעטיין של המלחמות הסוריות. אלו גרמו לכך שהתומך בצד ה'מנצח' זכה ממנו בהטבות, בדרך כלל על חשבון אלה שתמכו ב'מפסיד'. זה הרקע למאבקים בין השומרונים לבין היהודים, כשכל אחד מהם העדיף לתמוך בצד אחר במאבק על השליטה בארץ-ישראל.

בפרק ו מתמקד הדיון במצבם של השומרונים בתקופת גזירות אנטיוכוס, והשאלה היא: האם בעיני אנטיוכוס הרביעי אפיפאנס נחשבו השומרונים ליהודים וגזירותיו חלו גם עליהם? ואם כן, מה הייתה תגובת השומרונים? האם גם הם מרדו בשלטון הסלווקי ולחמו בו לצד המורדים היהודים, או שהם לחמו בנפרד?

במלחמותיו להרחבת גבולות יהודה נתקל יוחנן הורקנוס בשומרונים. אלה לא היו מוכנים לוותר על ייחודם ועל מרכזם הדתי-פולחני שעל הר גריזים. בפרק ז ידונה המדיניות שנקט יוחנן הורקנוס כלפיהם – מדיניות כותנית שתוצאתה הייתה הריסת מקדשם ועירם. המקדש השומרוני לא שוקם עוד, אך שכם, עיר השומרונים, שוקמה לאחר זמן וממשיכה להיות מרכזם העירוני גם היום.

השומרונים בתקופת השלטון הרומי העקיף והישיר בארץ-ישראל (63 לפסה"נ–70 לסה"נ) הם במוקד פרק ח. בדקנו את תגובתם לכיבוש הרומי, את יחסיהם עם הורדוס ועם בנו ארכילאוס, ואת מקומם בהחלטה הרומית לכוון בארץ-ישראל פרוינקייה רומית; כמו כן את יחסיהם עם האוכלוסייה היהודית בתקופת הנציבים לנוכח האירוע של פיזור עצמות מתים בהר הבית, ועוד אירועים בימי הנציבים פונטיוס פילאטוס וקומאנוס. דנו גם בחלקם של השומרונים במרד הגדול, ושוב עלתה השאלה: האם שיתפו השומרונים פעולה עם היהודים במהלך המרד?

בפרק ט נעסוק בשומרונים בפרק הזמן שבין המרידות; במרכז דיוננו עומד בירור הרקע לאירועי שנת 72 לסה"נ, שהוליכו לכינון הקולוניה פלאוויא גיאפוליס ולהפיכתה

של שכם לעיר הלניסטית. למעשה חיו בה זו לצד זו אוכלוסייה פגאנית ואוכלוסייה שומרונית. כמו כן בירדנו את אירועי שנת 106/107 לסה"נ הקשורים לפלאוויה ניאפוליס. פרק י, שעוסק בשומרונים ומרד בר־כוכבא, מנסה להתמודד עם השאלות: האם ניתן למצוא דמיון בין האירועים בימי הדריאנוס ביהודה ובשומרון, שבהם היו מעורבים יהודים ושומרונים; ואם התשובה היא חיובית, האם השתתפו השומרונים במרד בר־כוכבא לצדם של היהודים, או שמא לחמו בנפרד כדי להציל את מרכזם הדתי בהר גריזים? מבחינת השומרונים תוצאות המרד קשורות בעיקר לסוגיית המילה, להתפשטות הטריטוריאלית של היישוב השומרוני לאחר המרד ולמעמד השומרונים בתקופת שלטונם של הקיסרים האנטונינים.

בפרק יא דנו בשומרונים במאה השנייה לסה"נ ובעיקר במלחמה בין פסקינוס ניגר לספטימיוס סוורוס בשנת 192/3 לסה"נ והשפעתה על הפרובינקיה סוריה-פלשתינה ואוכלוסייתה. במי תמכו השומרונים ובמי תמכו היהודים וכיצד התמיכה השפיעה על מצבם בתקופה זו?

במרכז הדיון בפרק יב עומדים השומרונים תחת השלטון הנוצרי ויחסם של הנוצרים אל השומרונים; לבחינת סוגיה זו ניסינו לברר את המאורעות שהתרחשו בארץ-ישראל בשנת 351 לסה"נ, המכונים מרד גאלוס, ואת חלקם של השומרונים במאורעות אלה. נבדקה גם עמדת השומרונים בפרשת גיטין של הקיסר יוליאנוס לבנות את המקדש בירושלים. השלטון הביזנטי בארץ-ישראל (395–640 לסה"נ) מתאפיין ברדיפות של השלטון המרכזי הנוצרי כנגד שומרונים, יהודים וקבוצות אחרות, בעיקר באמצעות צווים ותוקים שנועדו להצר את צעדיהן של קבוצות אלו. לרדיפות השלטון המרכזי השיבו השומרונים בכמה התקוממויות: בשנת 484, בימי הקיסר זנון, בשנת 495, בימי אנסטאסיוס, שתי התקוממויות בתקופת שלטונו של יוסיטיניאנוס, בשנים 529 ו-556 ובתקופת שלטונו של יוסיטינוס השני, בשנת 572. עיונו מתמקד בשאלות פרטניות, כמו גורמים, מהלכים, היקפיהן ותוצאותיהן של התקוממויות השומרונים נגד השלטון הביזנטי, ובשאלה הכללית יותר: האם יש לראות באירועים האלו מרידות מקיפות בשלטון הביזנטי.

מגבלות הקשורות בהיקפו של הספר לא אפשרו לנו לעסוק בכמה נושאים חשובים הקשורים בעדה השומרונית. הספר אינו עוסק בסוגיה המורכבת של השומרונים בספרות חז"ל, ונושא דמותם ומעמדם של השומרונים בספרות האגדה וההלכה ראוי לדיון מעמיק ומפורט בפני עצמו.¹² לא עסקנו גם בנושאים רחבי היקף כמו ההלכה השומרונית,¹³

12 ראו: הרשקוביץ, הכותים; גפני, יהודים ושומרונים. ראו גם: שיפמן, שומרונים בהלכה התנאית. דיון מקיף בשבת השומרונית ראו: וייס, שבת אצל השומרונים.

13 ראו: בויד, הלכה שומרונית. ראו גם: קראון, קומראן וההלכה השומרונית.

העדה השומרונית, המונה כיום 645 נפשות ומפוצלת בין שני מרכזיה, בחולון ובשכם, היא שריד של עדה שבימי תפארתה, בתקופה הביזנטית, מנתה כמיליון נפש. מספר השומרונים הלך ופחת במשך השנים במהלך חילופי השלטון בארץ-ישראל וכתוצאה מן האירועים הרבים שהתחוללו באזור, שבחלק מהם לקחו השומרונים חלק פעיל, ובחלק מהם היו קורבן עקיף של מדיניותם של שליטים ששלטו בארץ-ישראל.

משומרון לשכם עניינו בפרקים נבחרים מן ההיסטוריה המדינית והחברתית של העדה השומרונית והוא מקיף סוגיות שונות בתולדותיה בעולם העתיק – תקופה של כאלף שנים – מראשיתה של העדה ועד המרידות במאות החמישית והשישית.

הספר עוסק תחילה בשאלת מוצאה של עדת השומרונים ולאחר מכן סוקר את תולדותיה וקשריה עם האוכלוסייה היהודית בתקופת שיבת ציון, בתקופה הפרסית ובעת הכיבוש המוקדוני. ברקע יחסים אלו עומד הפולמוס על המקום הנבחר לעבודת ה' – הר גריזים מול הר המוריה – פולמוס שהביא לבניית המקדש השומרוני על הר גריזים.

הספר דן גם בחלקם של השומרונים באירועים שעיצבו בהמשך את תולדות ארץ-ישראל: השומרונים בתקופת גזירות אנטיוכוס ובמהלך מרד החשמונאים. האם גם הם מרדו בשלטון הסלווקי ולחמו בו לצד המורדים היהודים או שמא הם לחמו בנפרד? כיצד הגיבו השומרונים על ההתפשטות הטריטוריאלית של החשמונאים בימי יוחנן הורקנוס, שהחריב את מקדשם ואת מרכזם העירוני של השומרונים.

מרידות היהודים נגד השלטון הרומי: המרד הגדול, מרד בר-כוכבא ומרד גאלוס, שוב העמידו את השומרונים בפני התלבטויות חדשות, והספר דן בחלקם של השומרונים באירועים אלו ובהשפעתם על תולדות העדה. רדיפות השומרונים בארץ-ישראל על ידי השלטון הביזנטי הן הרקע לכמה התקוממויות שומרוניות כנגד השלטון המרכזי. הספר מתמקד במרידות אלו ועוסק בגורמיהן, במהלכיהן, בהיקפן ובתוצאותיהן.

ד"ר מנחם מור הוא ראש החוג ללימודים רב-תחומיים ומרצה בחוג לתולדות ישראל באוניברסיטת חיפה. פירסם ספרים ומאמרים בתולדות היהודים ומרידותיהם בארץ-ישראל בעת העתיקה.

0 01850000498 5
185-498 דאנאקוד